Waardevol onderwijs

Jasper Doomen
Universitair docent Staatsrecht, Open Universiteit

De vrijheid die verbonden is met het forum internum *vormt een belangrijk onderdeel van de identiteit van de persoon in kwestie. Deze vrijheid wordt aangetast als (vermeend) gedeelde waarden moeten worden aanvaard. Het ideaal om de integriteit van de vrijheid van kinderen te beschermen valt te prijzen; het Verdrag inzake de Rechten van het Kind lijkt dit doel te beogen, maar sommige van de eisen die worden opgelegd aan de opvoeding van kinderen lijken daarmee moeilijk verenig-baar. De opdracht om het burgerschap te bevorderen die recentelijk in het Nederlandse onderwijs is opgenomen geeft blijk van de moeilijkheden die gepaard gaan met de conflicterende doelstellingen om enerzijds de vrijheid van kinderen te realiseren en waarborgen en ze anderzijds waarden eigen te laten maken.*

Vrijheid – Waarden – Onderwijs – Vorming

The freedom associated with the forum internum *is an important part of one's identity. This freedom is compromised when (supposedly) shared values must be accepted. The ideal of protecting the integrity of children's freedom is commendable; the Convention on the Rights of the Child seems to aim at realizing this goal, but some of the demands that are imposed on children's education appear difficult to reconcile with it. The instruction to promote citizenship that has recently been reinforced in Dutch education programs testifies to the difficulties involved in implementing the conflicting ambitions of realizing children's freedom and instilling values in them.*

Freedom – Values – Education – Cultivation

Inleiding

De kwestie wat de omvang van een bepaalde manifestatievrijheid, zoals de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging, zou moeten zijn, is een bekend thema. Het domein dat aan deze vrijheid ten grondslag ligt – en op grond waarvan de manifestatievrijheid pas mogelijk wordt (opnieuw kan de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging als voorbeeld genoemd worden) – krijgt daarmee vergeleken weinig aandacht. Het gaat daarbij om het *forum internum*, waar de *interne* vrijheid aan de orde is. Bij het *forum externum* gaat het daarentegen om de *externe* vrijheid, dus de vrijheid om daadwerkelijk iets te manifesteren. Deze bijdrage is op het *forum internum* gericht; er wordt onderzocht welke ruimte voor dat domein bestaat en zou moeten bestaan, gegeven het belang ervan voor de eigen identiteit. In dat kader is de centrale vraag in hoeverre van burgers mag worden verlangd dat ze instemmen met de waarden die aan de wetgeving ten grondslag liggen.

Het onderscheid tussen het *forum externum* en *internum* kan als volgt worden geduid: kenmerkend voor het *forum internum* is de vrijheid om te denken en een mening te vormen, terwijl de vrijheid van menings*uiting* aan de orde is in het *forum externum*. De vrijheid met betrekking tot het *forum externum* kan worden beperkt door de verplichting om in overeenstemming met de wet te handelen, waarbij onder andere

een eventuele beperking van de manifestatievrijheid aan de orde is. Men kan van mening verschillen wanneer en, zo ja, in welke mate een dergelijke beperking gerechtvaardigd is, maar het is duidelijk dat *bepaalde* beperkingen gerechtvaardigd (kunnen) zijn.

In het geval van het *forum internum* gaat het om de vrijheid om al dan niet in te stemmen met de overwegingen van de wetgever. Op grond van (democratisch gelegitimeerde) besluiten kan wetgeving worden gerealiseerd die erin resulteert dat de gevolgen van wetgeving voor de ene levensbeschouwing groter kunnen zijn dan voor de andere; voorbeelden worden in sectie 1 van deze bijdrage gegeven. Dan gaat het echter om het beperken van de *manifestatie*vrijheid; hoewel discussie kan bestaan over de *mate* waarin beperkingen gerechtvaardigd zijn, zijn beperkingen als zodanig niet a priori problematisch. Het beperken van de vrijheid van *gedachte* is dat wél, net zoals het beperken van de vrijheid van *geweten* en *godsdienst* voor zover de manifestatievrijheid niet aan de orde is.

De kwestie van een eventuele beperking van de manifestatievrijheid is alleen aan de orde als er geen sprake is van een door iedere burger gedeeld waardenkader en daarop aansluitende wetgeving. Is die situatie namelijk wél aan de orde, dan stemt ieder individueel perspectief overeen met het algemene perspectief dat aan de wetgeving ten grondslag ligt, waarbij bepaalde waarden al dan niet expliciet tot uitdrukking komen. In een pluralistische samenleving, waarin verschillende – en in sommige opzichten sterk uiteenlopende – levensbeschouwingen worden aanvaard, is het niet realistisch om te verwachten dat een dergelijke situatie zich voordoet.

Het is niet moeilijk om in het geval van extreme kwesties, zoals de strafbaarstelling van moord en doodslag, overeenstemming te bereiken[1], maar deze overeenstemming kan worden verklaard door het gegeven dat het toelaten van dergelijke handelingen elke vorm van samenleven onmogelijk zou maken, ongeacht de levensbeschouwingen. Zodra de vraag zich voordoet welke waarden algemeen aanvaard worden, of, preciezer (omdat in het geval waarin deze inderdaad algemeen aanvaard worden de problematiek niet zou bestaan), aanvaard *moeten* worden, doet de mogelijke problematiek van de vrijheid op het domein van het *forum internum* zich voor. Voor deze problematiek vraag ik aandacht in sectie 1.

Sectie 2 is gericht op een groep voor wie het domein van het *forum internum* een extra complexiteit oplevert, omdat voor hen de vorming daarvan aan de orde is: kinderen. Wil deze vorming betekenisvol zijn, dan moet het kind zich kunnen ontwikkelen zonder (te) sterk gestuurd te worden in de aanvaarding van bepaalde waarden, zelfs – als het gaat om de ontwikkeling die in het onderwijs plaatsvindt – ongeacht de waarden die de ouders onderdeel (willen) laten zijn van de opvoeding. Het Verdrag inzake de Rechten van het Kind stelt bepaalde eisen aan de ontwikkeling van het kind, maar blijkt tevens belangrijke vragen op te roepen.

In sectie 3 wordt ingegaan op de verplichtingen in het kader van de burgerschapsopdracht in het Nederlands onderwijs, waarbij wordt onderzocht hoe de

[1] Wel kan men uiteraard ook hier over bepaalde aspecten van mening verschillen, zoals de hoogte van de straf en de vraag welke rechtssubjecten relevant zijn, waarbij men bv. kan menen dat het doden van (alle) dieren strafbaar moet zijn.

'basiswaarden' daarin behandeld worden. De wetgeving sluit aan op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind en wordt in dezelfde lijn kritisch beschouwd.

1. Gedeelde waarden

Een belangrijke vraag met betrekking tot de kwestie van de vrijheid op het niveau van het *forum internum* is of het mogelijk is om vanuit een gedeeld of zelfs neutraal uitgangspunt te bepalen welke waarden en daarmee samenhangende opvattingen aanvaardbaar zijn. Van belang is dan *wie* de aanvaardbaarheid zou moeten vaststellen. *In abstracto* kan het antwoord hierop 'de staat' zijn, maar een staat als zodanig heeft geen standpunt, als men althans uitgaat van de minimale conceptie van de staat, in overeenstemming met de criteria van het Montevideo-verdrag inzake de Rechten en Plichten van Staten, op grond waarvan een staat kan worden gekenmerkt als de collectie van de volgende elementen: (1) een permanente bevolking, (2) een afgebakend gebied, (3) een overheid en (4) het vermogen om relaties met de andere staten aan te gaan. Het in *aanvulling* daarop bestaan van een bepaalde entiteit waarnaar men met de term 'de staat' verwijst[2], is niet zelfevident en moet dan ook door degenen die zich hierop beroepen worden bewezen. Zolang een dergelijk bewijs niet is geleverd, is het verstandig om zich tot de genoemde minimale conceptie te beperken.

De aanvaardbaarheid zou dan op grond van een meerderheidsopvatting kunnen worden vastgesteld, in elk geval in een democratische staat. Dit betekent wel dat er een concretere invulling voor het standpunt moet worden gezocht: het wordt bepaald door de wetgever, die – in een (democratische) staat – een beroep kan doen op de instemming van de meerderheid van het volk, al is dat, gezien de complexiteit van coalitievorming en wetgevingsprocessen, in een indirecte democratie vaak een fictie.

Nu kan men echter aanvoeren dat bepaalde algemeen aanvaarde waarden moeten worden aanvaard en dat die waarden in elk geval op neutraliteit wijzen. Voorbeelden van zulke waarden zijn gelijkwaardigheid en (menselijke) waardigheid. Het is allereerst van belang dat wordt vastgesteld of burgers enkel in overeenstemming met de wet moeten *handelen* of ook de plicht hebben om de waarden die aan de wet ten grondslag liggen te *aanvaarden*. Er kan bijvoorbeeld een verplichting bestaan om alle mensen gelijk te behandelen, op basis van de waarden gelijkwaardigheid en/of menselijke waardigheid. Dan rijst de vraag of op burgers slechts de plicht rust om zich te onthouden van ongelijke behandeling (waarbij ze de waarden dus mogen ontkennen, of slechts van toepassing mogen achten op een of meer groepen individuen en niet op alle mensen, zolang ze maar niet dienovereenkomstig handelen). Overigens komt deze verplichting in een aantal gevallen neer op de plicht om niet per se alle *mensen* gelijk te behandelen, maar alle (mede)*burgers*; dit gegeven doet afbreuk aan het moreel appel dat – impliciet – zou moeten uitgaan van de waarden in kwestie, of compliceert dat appel althans, omdat het degenen die er een beroep op doen dwingt om aan te geven wat het belang van de status van een burger (in plaats van die van een mens) is.

[2] Een belangrijk voorbeeld is Hegel, die van de staat spreekt als 'Geist eines Volkes' (Hegel, 1833: 360, § 274) waarbij de verwezenlijking van het 'sittlichen Idee' (312, § 257) centraal staat.

Nu kan worden gesteld dat in het geval van de waarden in kwestie toch sprake is van gedeelde waarden, precies vanwege de morele aard daarvan, en bijvoorbeeld worden betoogd: "[...] *it is moral considerations based on citizens' equal moral status which explain why religion should be irrelevant to politics*." (Meyerson, 2009: 46). Uiteraard is de onderhavige kwestie alleen relevant als het gaat om waarden die niet noodzakelijk door alle burgers worden aanvaard. Als iedereen de waarden in kwestie aanvaardt, kan er immers geen conflict ontstaan tussen die waarden en de waarden die men als individu aanvaardt; die waarden zouden identiek zijn. Bestaan zulke waarden echter? Meyerson voert aan: "[...] *the defenders of neutrality claim that public reasons represent moral values, albeit of a special kind, namely, shared moral values*." (Meyerson, 2009: 58). De term '*shared*' – die nog verder wordt gecompliceerd door deze te verbinden met het concept '*neutrality*' – is hier cruciaal: door *wie* worden de (morele) waarden gedeeld?

In een pluriforme samenleving valt te verwachten dat waarden die door iedereen worden gedeeld – en dus met elk perspectief verenigbaar zijn – alleen bestaan (als ze al bestaan) als ze zo abstract zijn dat ze zonder toepassingsmogelijkheid en mogelijk zelfs zonder betekenis zijn. Ter illustratie wijs ik op de toepassing van 'menselijke waardigheid', nog afgezien van de problematiek van de aard van het concept zelf (zie Doomen, 2014: 45-52, § 4.4-4.6). Deze waarde kan bijvoorbeeld worden ingeroepen door voorstanders van het – onder bepaalde voorwaarden – honoreren van een euthanasieverzoek (om 'waardig sterven' mogelijk te maken), terwijl tegenstanders kunnen betogen dat het honoreren van een dergelijk verzoek de menselijke waardigheid juist miskent.

Slaagt een beroep op het bestaan van grond- of mensenrechten dan wellicht? Ook hier geldt dat dit alleen mogelijk is zolang het beroep *in abstracto* wordt gedaan. Dit wordt duidelijk zodra moet worden aangegeven welk recht moet prevaleren bij een conflict, en de bijbehorende vraag moet worden beantwoord over de mate waarin een recht mag worden beperkt. Zo kan de kwestie zich voordoen dat bepaald moet worden of jongensbesnijdenis – op religieuze gronden – toegestaan is of moet worden verboden op grond van de lichamelijke integriteit.[3] Ook het geval waarin een politieke partij bepaalt dat vrouwen niet voor die partij verkiesbaar mogen zijn kan hier worden genoemd.[4]

In dergelijke zaken wordt een oordeel bereikt op basis van de waarde die – en het perspectief dat – prevaleert. Indien neutraliteit al enige betekenis heeft, moet deze

[3] Een Duitse rechtbank bepaalde dat er sprake is van de (onomkeerbare) schending van de lichamelijke integriteit (Landgericht Köln, 15 mei 2012, Az. 151 Ns 169/11). Angela Merkel verzette zich tegen de uitspraak en in hetzelfde jaar werd de wet gewijzigd; nu is jongensbesnijdenis "*in eine medizinisch nicht erforderliche Beschneidung*" toegestaan (art. 1631d, eerste lid, Bürgerliches Gesetzbuch).

[4] De Afdeling Bestuursrechtspraak van de RvS kwam hierbij tot een ander oordeel dan de Hoge Raad der Nederlanden en het EHRM. Enerzijds, toen deze kwestie zich voordeed bij de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), werd een beroep gedaan op het recht van een partij met afwijkend gedachtegoed van de heersende opvattingen over de gelijk(waardig)heid van mannen en vrouwen om deel te nemen aan het publieke debat. Hierbij werd vastgesteld dat vrouwen verkiesbaar moeten kunnen zijn, maar niet per se voor de SGP (RvS (afd. bestuursrechtspraak) (NL) 5 december 2007, nr. 200609224/1, § 2.13.1 en 2.14.2). Anderzijds werd bepaald dat het passief kiesrecht van vrouwen (*in abstracto*) prevaleert boven de godsdienstvrijheid (Hoge Raad (NL) 9 april 2010, nr. 08/01354 en 08/01394, § 4.5.5 en – summier – EHRM 10 juli 2012, nr. 58369/10, *SGP/Nederland*).

op het niveau van een overkoepelend (boven de verschillende perspectieven in te nemen) metaperspectief worden gelokaliseerd. Zolang men echter niet in staat is om zaken '*from the point of view of the Universe*' (Sidgwick, 1962: 420) te beschouwen, valt niet vanuit een dergelijk metaperspectief vast te stellen welke waarde bij een conflict moet prevaleren.

Het is dan ook niet gerechtvaardigd om te stellen dat een beroep op *andere* waarden dan die welke bijvoorbeeld vanuit een Christelijk of Islamitisch perspectief worden verdedigd neutraal zou zijn zolang het bestaan van het metaperspectief, dat als basis zou dienen voor die andere waarden, niet is aangetoond. Steeds moet, in het geval van een conflict tussen bepaalde waarden, worden bepaald welke waarde moet prevaleren, wat in de praktijk neerkomt op de vraag welk belang (en van wie) moet prevaleren.

Nu kan worden aangevoerd dat het niettemin mogelijk is om in 'het redelijke' een criterium te vinden om aanvaardbare waarden en perspectieven van onaanvaardbare te onderscheiden. Zo geeft Rawls aan: "*Persons are reasonable in one basic aspect when, among equals say, they are ready to propose principles and standards as fair terms of cooperation and to abide by them willingly, given the assurance that others will likewise do so.*" (Rawls, 2005: 49). Zoals uit het citaat blijkt, duidt Rawls de term '*reasonable*' met behulp van de term '*fair terms*', maar deze verschaft zelf nog niet de nodige duidelijkheid.

Rawls definieert een '*fully comprehensive*' *doctrine* als een leerstuk dat "[…] *covers all recognized values and virtues within one rather precisely articulated scheme of thought* […]." (Rawls, 2005: 175). Rawls' *eigen* theorie is echter een '*comprehensive doctrine*', of lijkt althans meer ruimte te bieden voor *comprehensive doctrines* die met zijn politieke waarden in overeenstemming zijn dan voor andere *comprehensive doctrines* (Smith, 1997: 1595, 1596). Zijn beroep op een '*overlapping consensus*' tussen verschillende – en botsende – *comprehensive doctrines* (Rawls, 2005: 39) biedt geen oplossing, aangezien 'onredelijke' *comprehensive doctrines* worden uitgesloten zonder dat duidelijk wordt op basis waarvan de mogelijkheid wordt uitgesloten dat een niet-neutraal criterium wordt gebruikt om te bepalen welke *comprehensive doctrines* aan de norm voldoen (Zie ook Smith, 1997: 1600 en Smith, 2013: 1451).

Een alternatief voor een voorstel zoals dat van Rawls is de minimale eis dat burgers in overeenstemming handelen met de wet, ongeacht of ze daarmee instemmen, waarbij hun gedrag bijvoorbeeld kan voortkomen uit de behoefte om een straf te voorkomen. Die eis sluit aan op een scenario waartegen Rawls zich verzet, namelijk een '*modus vivendi*': een manier van (samen)leven, waarbij geen beroep wordt gedaan op een (overkoepelende) sociale eenheid (Rawls, 2005: 147) en waarin volgens hem "[…] *we do not have stability for the right reasons, that is, as secured by a firm allegiance to a democratic society's political (moral) ideals and values.*" (Rawls, 2005: 459). Als de sociale eenheid niet bestaat, dan is het de vraag wie deze – op een geforceerde manier – zou moeten 'smeden'; bestaat deze wél, dan is de problematiek waarvoor Rawls aandacht vraagt niet aan de orde, omdat – als één (door allen aanvaarde)'*comprehensive view* niet reeds aan de orde is – de door Rawls gezochte *overlapping consensus* dan (kennelijk) al gevonden is in die eenheid.

De kwestie waarvoor Rawls aandacht vraagt, moet serieus genomen worden, maar wat hij voorstelt is verdergaand dan noodzakelijk. De ruimte ontbreekt hier om mijn eigen alternatief om de beoogde stabiliteit te realiseren zonder de individuele vrijheid (te) sterk in te perken te behandelen (zie hiervoor Doomen 2014: p. 65-88 en p. 109-126))[5], maar ik wijs ter illustratie op de reeds genoemde kwestie van de jongensbesnijdenis. Welk perspectief *men in abstracto* ook inneemt, uiteindelijk moet, als doordacht moet worden wat de consequenties daarvan zijn, duidelijk worden of een praktijk als deze al dan niet moet zijn toegestaan.

Hierbij valt een beroep te doen op Mills schadebeginsel[6]; of daadwerkelijk van schade sprake is, hangt af van de definitie van 'schade'.[7] Het individu zou dit zelf moeten vaststellen; de inbreuk op de lichamelijke integriteit waarvan het kind zich pas na een aantal jaar bewust wordt, is dus – nog afgezien van de eventuele pijn van de handeling zelf – schade, als het kind dat (op termijn) althans vaststelt. Omdat het kind nog niet kan weten of laten weten wat het wil, is een verbod van jongensbesnijdenis om niet-medische gronden gerechtvaardigd.

Cruciaal is dat het *forum externum* hierbij voor beide partijen aan de orde is. Alleen een *handeling* kan voor het kind schadelijk zijn (dus datgene wat iemand anders *denkt* is niet van belang). Joden en moslims die jongensbesnijdenis willen praktiseren hoeven niet in te stemmen met een wet die de praktijk verbiedt (want die eis zou neerkomen op een aantasting van het *forum internum*); van hen wordt slechts verlangd dat ze zich onthouden van de praktijk als deze verboden is.[8]

Er is geen garantie dat de schade voor het kind achterwege blijft, omdat – nog afgezien van het gegeven dat men in strijd met de wet kan handelen – de wet veranderd kan worden op basis van de (nieuwe) meerderheidsopvatting dat jongensbesnijdenis toegestaan moet zijn. Men zou kunnen denken dat die garantie geboden kan worden door een 'hogere' wet dan de Nederlandse wetgeving, die dan dwingender zou moeten zijn dan de meerderheidsopvatting. Als echter besloten zou moeten worden welke opvatting – waaronder overtuigingen (inclusief de mijne) waaruit een bepaald schadebeginsel als norm voortvloeit, maar ook opvattingen die gebaseerd zijn op de Thora en de Koran, die in dezen een ander schadebeginsel in acht nemen[9] – normerend moet zijn, is (in een democratische staat) opnieuw de meerderheidsstem bepalend, zodat met een beroep op de 'hogere' wet niets zou zijn gewonnen. Wel kan erop worden gewezen dat jongensbesnijdenis als voordeel heeft dat deze ingreep bijdraagt aan de lichaamshygiëne, maar het gaat te ver om, zoals Meuwese doet, op grond daarvan te betogen dat geen schade aan de orde is. (Meuwese, 2001: 556). Het feit dat door een bepaalde handeling *bepaalde* schade (mogelijk) wordt voorkomen betekent immers niet dat diezelfde handeling niet tot *andere* schade zou kunnen leiden.

5 Zie hiervoor Doomen 2014: hoofdstukken 6 (65-88) en 10 (109-126).

6 "[…] *the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others*." (Mill, 1977: 223).

7 Om die reden zijn bepaalde kanttekeningen bij het schadebeginsel gerechtvaardigd (Doomen 2014: 109-110, § 10.2).

8 Daarnaast zou een verdergaande inperking van de vrijheid – waarbij het *forum internum* dus in het geding is – (vermoedelijk) niet aanvaard worden; vgl. Spinoza, 1925: 239.

9 In de Islam bestaat overigens discussie of de verplichting tot jongensbesnijdenis bestaat.

Een ambitieuzere doelstelling dan een '*modus vivendi*' is een grote opgave, in elk geval in een pluralistische samenleving. Gegeven het belang van de vrijheid van gedachte zou een dergelijke doelstelling bovendien niet wenselijk zijn. Daarbij is van belang dat het – in een democratische staat – de meerderheid zou zijn die hieraan invulling zou geven. Zoals opgemerkt is de meerderheidsopvatting in het geval van wetgeving het vanzelfsprekende uitgangspunt, maar het aantasten van de vrijheid van gedachte gaat verder dan noodzakelijk, als men zich althans beperkt tot de doelstelling van een *modus vivendi*.[10]

Er lijkt geen doorslaggevende reden te zijn waarom een meerderheid dit gegeven in acht zou moeten nemen, maar van belang is hier het gegeven dat een individu met betrekking tot de ene kwestie tot een meerderheid kan behoren en met betrekking tot de andere tot een minderheid. Een individu dat tot een (relevante) meerderheid behoort wil misschien dat deze vrijheid wordt beperkt voor een specifieke (minderheids)groep (als de aantasting al zo specifiek kan worden geregeld), maar zou dan – op termijn – kunnen worden geconfronteerd met een voor hem of haar nadelig besluit van een meerderheid waarvan dat individu niet zelf deel uitmaakt. Daarbij is het volgende van belang: "[...] *the people* [...] may *desire to oppress a part of their number: and precautions are as much needed against this as against any other abuse of power.*" (Mill, 1977: 219).

2. Vrijheid van en voor het kind

De belangen van het kind zijn aan de orde in het geval van jongensbesnijdenis, dat in de vorige sectie als voorbeeld werd gebruikt. Daar ging het om de kwestie in hoeverre een kind moet worden beschermd tegen schade en of de vrijheid van anderen daarbij mag worden beperkt voor zover het *forum externum* aan de orde is. Een beperking van die vrijheid voor zover het *forum internum* aan de orde is, is, zo heb ik betoogd, niet gerechtvaardigd. Belangrijk is echter ook het *forum internum* van het kind zelf. Dat is het onderwerp van deze sectie.

Dit onderwerp biedt de gelegenheid om aandacht te vragen voor de *vorming* van de inhoud van het *forum internum*. Belangrijke factoren – afgezien van aangeboren factoren, die hier onbesproken kunnen blijven – zijn de opvoeding door de ouders en de vorming die op school plaatsvindt. Wat zou deze vorming kunnen en moeten behelzen? Kant stelt: "*Der Mensch soll* [...] *die Gesinnung bekommen, daß er nur lauter gute Zwecke erwähle. Gute Zwecke sind diejenigen, die nothwendigerweise von Jedermann gebilligt werden, und die auch zu gleicher Zeit Jedermanns Zwecke sein können.*" (Steeds is de oorspronkelijke spelling weergegeven.) (Kant, 1923: 450). Daarbij geldt: "*Eine vollständige öffentliche Erziehung ist diejenige, die beides, Unterweisung und moralische Bildung, vereinigt.*" (Kant, 1923: 452). Kants ethiek staat bekend om de poging universeel geldende normen te formuleren, maar zodra de normen moeten worden gespecificeerd, doet zich de vraag voor of deze poging kan slagen; ik verwijs naar hetgeen in de vorige sectie is opgemerkt over verschillende waarden, die, afhankelijk van de interpretatie, wel of niet met Kants ethiek verenigbaar zijn.

[10] Volledigheidshalve merk ik op dat een beperking in strijd zou zijn met art. 9, tweede lid EVRM, op grond waarvan, alleen een beperking is toegestaan als het *forum externum* aan de orde is.

Opvallend is verder dat Kant – in elk geval met betrekking tot *volwassen* burgers[11] – betoogt dat het niet aan de wetgever is om ethische doelen aan burgers op te leggen.[12] De indruk ontstaat dat Kant enerzijds meent dat het vormen van een morele gezindheid onderdeel moet zijn van de opvoeding, maar anderzijds benadrukt dat de vrijheid van de eenmaal gevormde burger moet worden erkend, dit laatste in overeenstemming met zijn onderscheid tussen juridische en ethische vrijheidswetten (Kant, 1907a: 214). Bij de eerste soort wetten wordt van de burger – slechts – geëist dat deze in overeenstemming handelt met de wetten, terwijl er in het geval van de tweede soort, om de handeling als specifiek moreel te kunnen kenmerken, sprake moet zijn van instemming met de *inhoud*, waarbij men op grond *daarvan* handelt en niet bijvoorbeeld omdat men straf vreest als men in strijd ermee zou handelen. (Kant, 1907a: 214, 219). De vraag rijst dan wat de omvang van de vrijheid van die gevormde burger is, precies vanwege het gegeven dat deze op een bepaalde manier is gevormd.

Kants positie is vooral van belang om de problematiek te schetsen; men kan zijn werk – desgewenst zelfs ongelezen – zonder consequentie terzijdeschuiven. Deze mogelijkheid bestaat niet in het geval van wetten en verdragen; in *praktische* zin zijn deze dan ook belangrijker voor de beantwoording van de vraag of bepaalde waarden en, zo ja, welke onderdeel zouden moeten uitmaken van de vorming van kinderen dan een filosofische uiteenzetting. Het is niet noodzakelijk (en ook niet mogelijk of wenselijk) om hier een uitputtend overzicht te presenteren; ik zal me concentreren op het Verdrag inzake de Rechten van het Kind.

De preambule van dit verdrag verwijst al naar een aantal elementen die geproblematiseerd kunnen worden, zoals 'de waardigheid inherent aan, alsmede van de gelijke en onvervreemdbare rechten van, alle leden van de mensengemeenschap', maar het is voor de huidige analyse het zinvolst om op de specifieke relevante bepalingen in te gaan.

Art. 29, eerste lid, luidt als volgt:

> *De Staten die partij zijn, komen overeen dat het onderwijs aan het kind dient te zijn gericht op:*
>
> *a. de zo volledig mogelijke ontplooiing van de persoonlijkheid, talenten en geestelijke en lichamelijke vermogens van het kind;*
>
> *b. het bijbrengen van eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, en voor de in het Handvest van de Verenigde Naties vastgelegde beginselen;*
>
> *c. het bijbrengen van eerbied voor de ouders van het kind, voor zijn of haar eigen culturele identiteit, taal en waarden, voor de nationale waarden van het land waar het kind woont, het land waar het is geboren, en voor andere beschavingen dan de zijne of hare;*
>
> *d. de voorbereiding van het kind op een verantwoord leven in een vrije samenleving, in de geest van begrip, vrede, verdraagzaamheid, gelijkheid van geslachten, en vriendschap*

[11] De kwestie of kinderen als burgers moeten worden beschouwd, blijft hier buiten beschouwing; zie daarover Millei & Imre, 2009: 281.

[12] "*Weh aber dem Gesetzgeber, der eine auf ethische Zwecke gerichtete Verfassung durch Zwang bewirken wollte! Denn er würde dadurch nicht allein gerade das Gegentheil der ethischen bewirken, sondern auch seine politische untergraben und unsicher machen*." (Kant, 1907b: 96).

tussen alle volken, etnische, nationale en godsdienstige groepen en personen behorend tot de oorspronkelijke bevolking;

e. het bijbrengen van eerbied voor de natuurlijke omgeving.

Het onderwijs aan het kind dient dus te zijn gericht op het bijbrengen van eerbied voor (o.a.) de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de eigen ouders, de eigen culturele identiteit en waarden, de nationale waarden van het land waar het woont, het land waar het is geboren en andere beschavingen dan de eigen beschaving. Deze eis conflicteert echter, zo zal ik betogen, met de integriteit van het *forum internum* van het kind (en ook met die van de *fora interna* van zijn of haar ouders, wat ironisch en paradoxaal is, omdat ook zij kennelijk geëerbiedigd moeten worden).

Ten eerste is het vreemd – en paradoxaal – dat voor de eigen culturele identiteit eerbied moet worden bijgebracht, aangezien een dergelijke identiteit ofwel wordt ontwikkeld op basis van beginselen en waarden die de opvoeders het kind bijbrengen ofwel op een andere grond. In het eerste geval heeft het element 'eerbied' geen toegevoegde waarde (omdat het kind dan iets zou moeten eerbiedigen waar het al van uitgaat). In het tweede geval is niet uitgesloten dat een conflict ontstaat tussen de culturele identiteit die is ontwikkeld en de opvoeding, dat alleen kan worden opgelost door het kind te dwingen iets te aanvaarden door vervreemd te raken van datgene waarmee het zich is gaan identificeren (of in elk geval vertrouwd is geraakt).[13] Een complicerende factor is dat op de staat zelf, op grond van artikel 8 van het IVRK de plicht rust om het recht van het kind om zijn of haar identiteit te behouden te eerbiedigen; deze plicht sluit echter wél aan op artikel 29, eerste lid, a.

Dezelfde problematiek is aan de orde met betrekking tot de waarden van het kind. Bovendien is 'de (eigen) waarden van het kind' een vreemde notie. Een van de doelen van de opvoeding ligt er nu juist in dat het kind (bepaalde) waarden bijgebracht wordt, zodat het pas de 'eigen' waarden van het kind worden als de opvoeding (grotendeels) is voltooid. Dat is alleen aan de orde als ervan wordt uitgegaan dat het kind *niet* met bepaalde waarden wordt geboren.

Ook kunnen de waarden botsen: dat gebeurt als de waarden van het kind afwijken van de nationale waarden van het land waar het woont. Het gegeven dat beide typen waarden in het verdragsartikel worden genoemd is overigens een positief gegeven, vanuit de gedachte dat *naast* de nationale waarden – wat dit ook veronderstelt moet worden te betekenen – kennelijk ruimte moet bestaan voor individuele waarden. Die ruimte moet dan wel betekenisvol zijn, wil het afzonderlijk vermelden van de waarden van het kind geen lege huls zijn. Als dat laatste wél het geval is, is een botsing van de waarden uitgesloten, maar wel ten koste van een significante beperking van het 'groeipotentieel' van het *forum internum* van het kind.

[13] Hierbij valt, omdat 'eerbied' meerduidig is, aan te voeren dat een verschil bestaat tussen iets aannemen als eigen waarde en er eerbied voor hebben. Als eerbied echter in de minimale zin wordt begrepen dat men datgene wat aan de orde is niet mag bestrijden, is er geen (relevant) verschil met de huidige stand van zaken. De waarden die bepalend zijn voor de wetgeving hoeft men immers niet aan te nemen, terwijl men de wet zelf moet gehoorzamen en *in deze zin* dus moet eerbiedigen.

Dit is temeer problematisch met het oog op het gegeven dat het onderwijs gericht moet zijn op 'de zo volledig mogelijke ontplooiing van de persoonlijkheid van het kind', wil dit althans (voldoende) betekenisvol zijn.

Ten tweede is onduidelijk *wier* 'rechten van de mens en de fundamentele vrijheden' het kind moet leren eerbiedigen. Het voor de hand liggende antwoord op deze vraag zou zijn: 'die van eenieder', maar dit is te eenvoudig, al was het maar omdat bepaalde van deze rechten/vrijheden kunnen conflicteren. Dan kan men nog beogen dat het onderwijs erop gericht moet zijn dat duidelijk wordt hoe een oordeel moet worden geveld (en welk recht dus in een specifiek geval moet prevaleren), maar het is niet realistisch om te denken dat onderwijzers, die in de regel geen juridische achtergrond hebben, in staat zouden zijn om de finesses van zulke gecompliceerde kwesties te behandelen; daarnaast zouden kinderen de kwesties niet (voldoende) kunnen duiden.

Dit alles staat nog los van het gegeven dat consensus over de vraag welk recht bij een conflict moet prevaleren ontbreekt; zelfs de oordelen van rechters lopen uiteen. Het is niet problematisch om discussies over mensenrechten en fundamentele vrijheden te integreren in het onderwijs, maar de wens om dit te doen moet worden onderscheiden van de plicht om eerbied bij te brengen voor iets wat te vaag of algemeen is om als houvast te dienen, nog ongeacht de vraag of eerbied aan de orde zou moeten zijn.

Ten derde is de opgave om het land waar het kind is geboren en andere beschavingen dan de eigen beschaving te eerbiedigen ongerechtvaardigd, al was het maar omdat hiervoor ofwel geen redenen worden aangevoerd ofwel een beroep zou moeten worden gedaan op vage begrippen die zo algemeen zijn dat ze, door *alle* beoogde gevallen te dekken, zo goed als nietszeggend zijn of althans geen onderscheidende betekenis hebben, zoals 'burgerschap' of 'medemenselijkheid'. Wél is gerechtvaardigd dat men het kind de (wettelijke) plicht bijbrengt om mensen (of, in bepaalde gevallen, alleen medeburgers) gelijk te behandelen, ongeacht hun afkomst, maar hier is het *forum externum* – en niet het *forum internum* – aan de orde, gegeven de aard van de plicht. Het kind moet vrij zijn om mensen die in een of meer opzichten van het kind afwijken onaardig te vinden en zelfs te haten, zolang dit maar niet resulteert in handelingen, inclusief uitingen, die deze mensen redelijkerwijs niet kunnen negeren.[14]

Hetzelfde geldt voor de gelijkheid van geslachten. Het kind hoeft niet te *denken* dat geslachten *gelijk zijn* (in welke zin dan ook), maar moet wel zo opgevoed worden dat het (bij een geslaagde opvoeding) mensen van een verschillend geslacht *gelijk behandelt* (of *als gelijken* (Dworkin, 1978: 227)). Het is niet de taak van de wetgever om vast te stellen dat geslachten *gelijk zijn*. Dit is veeleer een kwestie waarop, afhankelijk van de invulling die men geeft aan 'gelijk' en de context, vanuit de wetenschap of op grond van de eigen levensbeschouwing een antwoord geboden moet worden.

[14] De term 'redelijkerwijs' duidt op de nuancering die nodig is om de uitingsvrijheid niet tot niets te reduceren. Deze kwestie wordt behandeld in Doomen 2014: hoofdstukken 10 en 11 (109-135).

Neemt men artikel 29 van het verdrag serieus, dan ontstaat de indruk dat het de bedoeling is dat de identiteit van het kind – ten dele – moet worden gevormd met behulp van de in het verdrag genoemde beginselen en waarden, gegeven eerste lid, b t/m e. Het lijkt erop dat het kind – in elk geval ten dele – van staatswege moet worden opgevoed. Zoals eerder aangegeven is dit niet problematisch zolang slechts (bv.) de plicht om mensen gelijk te behandelen aan de orde is en ontstaat het daadwerkelijke probleem wanneer er sprake is van een beperking van de vrijheid op het niveau van het *forum internum*.

De verplichting om met de inhoud van een dergelijke plicht *in te stemmen* zou die vrijheid aantasten: de opvatting over bepaalde fundamentele waarden en beginselen zou – ten dele – worden gevormd. Dit is in strijd met artikel 12, lid 1 ("*De Staten die partij zijn, verzekeren het kind dat in staat is zijn of haar eigen mening te vormen, het recht die mening vrijelijk te uiten in alle aangelegenheden die het kind betreffen, waarbij aan de mening van het kind passend belang wordt gehecht in overeenstemming met zijn of haar leeftijd en rijpheid.*") en artikel 13, eerste lid ("*Het kind heeft het recht op vrijheid van meningsuiting; dit recht omvat mede de vrijheid inlichtingen en denkbeelden van welke aard ook te vergaren, te ontvangen en door te geven, ongeacht landsgrenzen, hetzij mondeling, hetzij in geschreven of gedrukte vorm, in de vorm van kunst, of met behulp van andere media naar zijn of haar keuze*.")

Wel is het zo dat het tweede lid van artikel 13 stelt dat het recht dat in lid 1 wordt genoemd kan worden beperkt, maar dan gaat het om beperkingen die nodig zijn "[...] *voor de eerbiediging van de rechten of de goede naam van anderen of ter bescherming van de nationale veiligheid of van de openbare orde, de volksgezondheid of de goede zeden*." Deze doelcriteria betreffen alleen een (mogelijk te rechtvaardigen) inbreuk op de vrijheid met betrekking tot het *forum externum*, met uitzondering van 'de goede zeden', dat op uiteenlopende manieren kan worden gespecificeerd en zowel het *forum internum* als het *forum externum* betreft. Soortgelijke overwegingen gelden voor artikel 14, dat het recht van het kind op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst beoogt te beschermen. Ook artikel 16 is relevant, dat op het privéleven slaat, waarin een (andere dan willekeurige of onrechtmatige) inmenging echter is toegestaan; hierbij is een complicatie dat, zoals met betrekking tot dezelfde term in artikel 8 EVRM is vastgesteld, 'privéleven' moeilijk of niet kan worden gedefinieerd.[15]

Volledigheidshalve moet worden opgemerkt dat op (o.a.) de ouders tevens relevante verplichtingen rusten; ook dit is gerechtvaardigd in het licht van het belang van de integriteit van het *forum internum* van het kind. Het is aan de staat om maatregelen te nemen om te waarborgen dat het kind wordt beschermd tegen discriminatie en bestraffing voortkomend uit de geuite meningen of de overtuigingen van de ouders (art. 2, tweede lid). Ook wordt gewezen op de verantwoordelijkheden en plichten van de ouders 'voor het voorzien in passende leiding en begeleiding bij de uitoefening door het kind van de in dit Verdrag erkende rechten, op een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind' (art. 5) en op de plicht om 'het kind te leiden in de uitoefening van zijn of haar recht op

[15] EHRM 16 december 1992, nr. 13710/88, *Niemietz/Duitsland*, § 29: "*The Court does not consider it possible or necessary to attempt an exhaustive definition of the notion of 'private life'.*"

een wijze die verenigbaar is met de zich ontwikkelende vermogens van het kind' (art. 14, tweede lid).

Het is mogelijk om wetgeving tot stand te brengen om onwelkome handelingen strafbaar te stellen; wil men de *fora interna* van volwassenen én kinderen serieus nemen, dan is het geboden om zich inderdaad tot zulke wetgeving te beperken.

3. De praktijk in Nederland

De praktische gevolgen van het voorafgaande kunnen worden geïllustreerd aan de hand van de burgerschapsopdracht in het Nederlands onderwijs. Dit is een opdracht voor het primair onderwijs (het Belgisch lager onderwijs), het voortgezet onderwijs (het Belgisch secundair onderwijs) en het speciaal onderwijs (het Belgisch buitengewoon onderwijs). Op grond daarvan geldt een wettelijke plicht om burgerschap te bevorderen. De Inspectie van het Onderwijs houdt hierop toezicht.

In het kader van de burgerschapsopdracht moet respect worden bijgebracht voor "*de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens*" en voor "*verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden*" (art. 8, derde lid, Wet op het primair onderwijs en art. 2.2, eerste lid, Wet op het voortgezet onderwijs 2020). Het laatste beginsel, gelijke behandeling, lijkt me, afgezien van het gegeven dat dit met een 'waarde' wordt geassocieerd, niet problematisch, zoals aangegeven in de vorige sectie. Bij de andere elementen is een kritische houding echter gerechtvaardigd en zelfs geboden.

Het gebruik van het woord 'respect' valt meteen op. Terecht stelt Van den Brink de vraag of het bijbrengen van respect voor de basiswaarden betekent dat het onderwijs qua strekking met deze waarden moet stroken of daarmee strijdig mag zijn zolang wordt aangegeven dat de basiswaarden verdedigbaar zijn (Van den Brink, 2020: 23). In de memorie van toelichting bij de wetten waarin de burgerschapsopdracht wordt verduidelijkt, wordt voor het element van het bevorderen van respect voor mensenrechten een beroep gedaan op (o.a.) het Verdrag inzake de Rechten van het Kind.[16] Cruciaal is het belang dat wordt gehecht aan het ontwikkelen van de eigen identiteit van het kind[17], in overeenstemming met het verdrag (maar met inachtneming van de kritische kanttekeningen in dat verband van de vorige sectie). Dat maakt een waarschuwing temeer op haar plaats tegen een eventuele neiging om "[...] *via het onderwijsbeleid van staatswege inhoudelijke invloed uit te oefenen op het waardekader van (aankomende) burgers.*" (Van den Brink, 2020: 16).

Van Steensel brengt de zorg ten uitdrukking van "[...] *een 'staatsopvoeding'* [...] *waarbij het belang van de burger zelf niet vooropstaat.*" (Van Steensel, 2021: 11). In zijn bijdrage gaat hij uitvoerig in op 'sociale cohesie'; dit moet worden onderscheiden van het functioneren van de democratische rechtsstaat (Van Steensel, 2021: 18).

[16] *Parl.St.* Tweede Kamer 2019-20, nr. 35352/3, 14 en 35.
[17] *Parl.St.* Tweede Kamer 2019-20, nr. 35352/3, 15.

Met deze betogen kan ik, gegeven wat ik hierboven heb uiteengezet, slechts instemmen. Aanvullend kan worden gewezen op de problematiek van de betekenis van de 'basiswaarden' die worden genoemd, die de genoemde auteurs overigens ook kritisch beschouwen. Een beroep op *neutrale* waarden of een soort metawaarden, die als het ware *overkoepelend* boven de waarden die binnen een bepaalde groep worden gedeeld zouden bestaan en dus aanspraak zouden kunnen maken op een andere status, is, net zoals het beroep op het in de eerste sectie genoemde metaperspectief, ongerechtvaardigd; het *presenteren* van abstracte – of, minder vriendelijk uitgedrukt, vage – waarden (die deze status verliezen zodra ze geconcretiseerd (moeten) worden), zoals gelijkwaardigheid en (menselijke) waardigheid, moet worden onderscheiden van het *onderbouwen* en *rechtvaardigen* van het daaraan toekennen van die status. Een dergelijke aanspraak wordt echter geïmpliceerd door de woorden 'algemene' en 'essentiële' in de stelling "*Basiswaarden van de democratische rechtsstaat zijn algemene, essentiële en breed gedragen waarden waarop onze democratische manier van samenleven is gebaseerd.*"[18]

Het is wel van belang om in deze discussie de nodige nuance te betrachten. Daartoe vermeld ik het perspectief van Prins, die weliswaar op de zojuist genoemde problematiek wijst (Prins, 2021: 197-198), maar de problematiek relativeert door erop te wijzen dat de vrijheid van richting (nog steeds) wordt gerespecteerd (Prins, 2021: 202) en dat, mocht men menen dat de vrijheid (te) sterk wordt beperkt, een beroep kan worden gedaan op de (onafhankelijke) rechter (Prins, 2021: 204-205). De toegevoegde waarde van een dergelijk perspectief aan de discussie doet echter geen afbreuk aan de belangrijke problemen die zijn aangehaald.

4. Conclusie

Een beperking van de vrijheid op het domein van het *forum externum* kan gerechtvaardigd zijn op grond van wetgeving die is gebaseerd op gedeelde waarden, zelfs als die 'gedeelde waarden' waarden zijn die alleen een meerderheid aanvaardt. Daarbij kan een beroep worden gedaan op het schadebeginsel of op een soortgelijk beginsel. In het geval van de vrijheid op het domein van het *forum internum* is een beperking moeilijk of zelfs onmogelijk te rechtvaardigen; het schadebeginsel zou hiervoor in elk geval geen basis kunnen bieden.

Belangrijk is dat het *forum internum* verwijst naar het meest persoonlijke domein van de mens. In het geval van het kind is bij de vraag of een beperking gerechtvaardigd zou zijn een overweging dat het *forum internum* nog in ontwikkeling is; het *forum internum* van een volwassene kan ook veranderen, maar deze kan (in de regel), zo mag men aannemen, een kritische houding innemen tegenover nieuwe overtuigen alvorens die al dan niet te aanvaarden, een vermogen dat een kind (in de regel) ontbeert. Het Verdrag inzake de Rechten van het Kind heeft onder andere als doelstelling het kind zich te laten ontwikkelen; dit maakt het gegeven dat deze ontwikkeling juist geremd lijkt te (kunnen) worden door andere doelstellingen in hetzelfde verdrag problematisch. Dit wordt duidelijk als de rol van de aldaar genoemde waarden in het onderwijs aan het kind wordt onderzocht.

[18] *Parl.St.* Tweede Kamer 2019-20, nr. 35352/3, 12.

In Nederland maakt de burgerschapsopdracht onderdeel uit van het primair en voortgezet onderwijs. Hierin wordt op kleine schaal verduidelijkt wat al werd gesignaleerd met betrekking tot de relevante aspecten van het verdrag. Voor de conclusie dat kinderen worden geconfronteerd met een totalitaire staat en dienovereenkomstig onderwijs is geen grond, maar het gegeven dat de vrijheid van het kind in geringe mate in plaats van in sterke mate wordt beperkt betekent slechts dat er geen reden voor grote zorg is en niet dat er geen enkele reden voor zorg is.

Referenties

Doomen, J. (2014). *Freedom and Equality in a Liberal Democratic State*. Brussel: Bruylant.

Dworkin, R. (1978). *Taking Rights Seriously*. Cambridge, MA/Londen: Harvard University Press.

Hegel, G.W.F. (1833). *Grundlinien der Philosophie des Rechts. Naturrecht und Staatswissenschaft in Grundrisse.* Werke, Band 8. Berlijn: Duncker und Humblot.

Kant, I. (1907a [1797]). *Die Metaphysik der Sitten. Kant's gesammelte Schriften.* Erste Abtheilung: Werke, Band 6. Berlijn: Georg Reimer.

Kant, I. (1907b [1793]). *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft. Kant's gesammelte Schriften.* Erste Abtheilung: Werke, Band 6. Berlijn: Georg Reimer.

Kant, I. (1923 [1803]). *Über Pädagogik. Kant's gesammelte Schriften.* Erste Abtheilung: Werke, Band 9. Berlijn/Leipzig: Walter de Gruyter & Co.

Meuwese, S. (2001). Godsdienstvrijheid van kinderen. *Ars Aequi*, *50*(7/8), 552-557.

Meyerson, D. (2009). Why religion belongs in the private sphere, not the public sphere. In P. Cane, C. Evans & Z. Robinson (Eds.), *Law and Religion in Theoretical and Historical Context* (pp. 44-71). Cambridge: Cambridge University Press.

Mill, J. S. (1977 [1859]). *On Liberty. Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 18, Toronto/Buffalo, NY: University of Toronto Press.

Millei, Z. & Imre, R. (2009). The Problems with Using the Concept of 'Citizenship' in Early Years Policy. *Contemporary Issues in Early Childhood, 10*(3), 280-290.

Prins, R. (2021). Wetsvoorstel aanscherping burgerschapsopdracht: Another brick in the wall? *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht, 12*(3), 189-207.

Rawls, J. (2005 [1993]). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.

Sidgwick, H. (1962 [1874]). *The Methods of Ethics*. Toronto: Palgrave Macmillan.

Smith, D. (1997). The Illiberalism of Liberalism: Religious Discourse in the Public Square. *San Diego Law Review, 34*(4), 1571-1641.

Smith, S. (2013). The Plight of the Secular Paradigm. *Notre Dame Law Review, 88*(3), 1409-1456.

Spinoza, B. (1925 [1670]). *Tractatus Theologico-Politicus*, Opera, vol. 3. Carl Gebhardt (Red.), Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Van den Brink, J. (2020). Het Wetsvoorstel burgerschapsopdracht. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 11*(1), 7-25.

Van Steensel, N. (2021). De Grondwet als basis voor het goede samenleven. Tijdschrift voor *Religie*, *Recht en Beleid, 12*(1), 6-22.